

‘Links’ tegen ‘rechts’ of ‘gauche’ tegen ‘droite’?

JASPER BLOEM

Nu de indeling van de politiek in ‘links’ en ‘rechts’ opnieuw ter discussie staat, is het de moeite waard terug te gaan naar de tijd waarin de schoolstrijd het belangrijkste politieke issue was en de links-rechts tegenstellingen in het politieke debat werden geïntroduceerd. In de jaren 1870 bestond er in het politieke taalgebruik een links-rechts indeling op basis van de standpunten die in de schoolstrijd werden ingenomen. Het interessante aan dit decennium is dat er tegelijkertijd een andere links-rechts indeling werd geïntroduceerd die op andere politieke kwesties was gebaseerd en waarvoor de Franse woorden ‘gauche’ en ‘droite’ werden gebruikt. De begrippen gaven politieke tegenstellingen weer, maar zorgden ook zelf voor een ordening van het politiek krachtenveld. Het toenemende gebruik van ‘links’, ‘rechts’, ‘gauche’ en ‘droite’ creëerde of verscherpte politieke tegenstellingen. De uiteindelijke vraag is welke betekenis deze symbolische begrippen in de jaren 1870 hadden. Voor het beantwoorden van deze vragen heb ik een aantal bronnen onderzocht op het gebruik van deze termen: de *Handelingen* van de Tweede Kamer, het dagblad *De Standaard* en de briefwisseling tussen de leiders G. Groen van Prinsterer en Abraham Kuyper, vanwege de belangrijke positie van Kuyper en *De Standaard* binnen de antirevolutionaire beweging, en het tijdschrift *Vragen des Tijds*, omdat dit het voornaamste progressief-liberale tijdschrift was en er daarin uitgebreide analyses werden gemaakt van de politieke tegenstellingen.

1870: stilte voor de storm

Aan het begin van de jaren 1870 werden begrippen als ‘rechts’, ‘links’ of ‘midden’ in de Nederlandse politiek niet of nauwelijks gebruikt. Er bestond wel een onderscheid tussen de ‘linkerzijde’ en ‘rechterzijde’ van de Tweede Kamer. Deze politieke scheidslijn was bepaald door conflicten uit het verleden, zoals de strijd over de interpretatie van de Grondwet en de koloniale politiek. In de Tweede Kamer zaten de liberalen aan de linkerzijde, de conservatieven aan de rechterzijde. Op enkele uitzonderingen na hadden de katholieken zich aangesloten bij de conservatieven, waardoor zij ook

aan de rechterzijde van de Kamer zaten. De verdeling tussen de linkerzijde en de rechterzijde werd ook wel gelijkgesteld met het onderscheid tussen 'liberalen' en 'anti-liberalen', omdat de conservatieven niet de enige tegenstanders van de liberalen waren.

De conservatief Van Zuijlen van Nyevelt meende dat er principiële verschillen bestonden tussen de 'liberale partij' en de 'anti-liberalen' en dat 'de eene partij van gevoelens is dat het gezag van beneden komt, en de andere dat het van boven wordt ontleend'.¹ De liberale hoogleraar staatsrecht J.Th. Buys was echter van mening dat de verdeling tussen liberalen en 'anti-liberalen' niet in het volksleven was geworteld en dat deze scheidslijn louter in de Tweede Kamer bestond als 'het produkt van een strijd in hoogere sferen'.² De katholiek Haffmans zei hierover: 'wanneer een candidaat voor de kiezers treedt en zegt: "ik ben liberaal, kiest mij", dan weten de kiezers eigenlijk niets meer dan dat die candidaat zo hij gekozen wordt, aan de linkerzijde dezer zaal plaats nemen en liberale Ministeriën steunen zal.'³

De linkerzijde van de Kamer werd bevolkt door de liberalen, die het alleen met elkaar eens konden worden wanneer de schoolkwestie op de agenda stond. Binnen de liberale stroming namen enkele hervormingsgezinden, onder wie Samuel van Houten, afstand van de rest van de liberale Kamerclub. Zij werden beschouwd als 'geavanceerd-liberalen', hoewel zij zelf deze term bestreden. De groep rond Van Houten was rond 1870 nog klein en er was geen sprake van een 'linkervleugel' binnen de liberale partij. De rechterzijde van de Kamer werd nog gedomineerd door de conservatieven, die numeriek groter in aantal waren dan de andere 'anti-liberale' partijen. Door middel van het 'gemeenschappelijk optreden onder de verschillende behoudende rigtingen', hoopten de conservatieven een meerderheid in de Kamer te krijgen.⁴ De verschillen tussen de fracties aan de rechterzijde – de conservatieven, katholieken en antirevolutionairen – waren echter te groot om effectief gezamenlijk op te treden.

Een nieuwe links-rechts indeling

In de jaren 1870 werd de schoolstrijd op de spits gedreven. Liberalen en confessionelen stonden in deze kwestie steeds meer lijnrecht tegenover elkaar. Tegelijkertijd betrokken dagbladen en andere communicatiemiddelen de bevolking meer bij het politieke debat. Deze factoren droegen ertoe bij dat de symbolische begrippen 'links' en 'rechts' ingeburgerd raakten en verbonden werden met de tegenstellingen in de schoolstrijd.

Een van de eerste gevallen van links-rechts indeling op basis van de schoolstrijd was de opmerking van de antirevolutionair Abraham Kuypers in 1874 dat een groep jonge liberalen 'ter linker hand' zou gaan, doordat zij 'onchristelijke' scholen, 'kosteloos onderwijs' en 'opheffing van alle bijzondere scholen' zouden wensen. Daartegenover stelde hij 'een ander

en grooter deel der natie' dat bij voorkeur 'ter rechter hand' zou gaan. Deze groep wilde volgens Kuyper onderwijs met 'degelijkheid van een verstandige ontwikkeling, maar gepaard aan zedelijke opvoeding, en daarom op den wortel van onzen Christelijken godsdienst'.⁵ De Schoolwet werd de splijtzwam. Drie jaar later schreef de liberaal J.D. Veegens onder het conservatieve kabinet Heemskerk (1874-1877):

Niemand kan zeggen of de zwakheid der regering haar rechts dan wel links zal drijven, haar den gemakkelijk te verkrijgen, maar gevaarlijken steun zal zoeken van de vijanden der schoolwet, dan wel haar moeilijker te verwerven, doch veiliger hulp der meerderheid [de Liberalen] zal inroepen.⁶

Aan het eind van de jaren 1870, toen de schoolstrijd leidde tot een volkspetitionnement en de oprichting van de eerste politieke partij, de ARP, werden termen als links en rechts steeds vaker gebruikt om de tegenstelling in de schoolstrijd aan te duiden tussen voorstanders van openbaar en bijzonder onderwijs.

Men zou kunnen denken dat de liberalen 'links' werden genoemd en de confessionelen 'rechts' simpelweg doordat de liberalen in de Tweede Kamer aan de linkerkzijde van de voorzitter zaten en de antirevolutionairen en katholieken aan de rechterzijde. De politieke situatie in andere Europese landen biedt een meer steekhoudende verklaring. Op het Europees continent dateert het onderscheid tussen links en rechts van de Franse Revolutie, waarin de radicale 'Jacobijnen' links en de gematigde 'Girondijnen' rechts in het Parlement zaten.⁷ Vervolgens zijn de begrippen 'gauche' en 'droite' in Frankrijk ingeburgerd. Hierbij bedoelde men met 'gauche' de aanhangers van het gedachtegoed van de Franse Revolutie en met 'droite' de contra-revolutionairen.⁸ Blijkbaar heeft men in Nederland het Franse gebruik van links en rechts geïmporteerd. Daarbij lag het voor de hand dat Nederlandse liberalen links werden genoemd, omdat zij zich konden identificeren met de moderne seculiere staat die gebaseerd was op de idealen van de Franse Revolutie.⁹ Dit in tegenstelling tot de katholieken en de antirevolutionairen, die de Franse Revolutie als een groot ongeluk beschouwden en juist protesteerden tegen de opkomst van de moderne seculiere staat in de negentiende eeuw.¹⁰

Het merendeel van de conservatieven steunde juist wel deze seculiere staat en het daarmee verbonden openbaar onderwijs. Dit plaatste hen voor het dilemma of zij partij moesten kiezen voor hun oude rivalen, de liberale voorstanders van het openbaar onderwijs (links) of voor hun voormalige bondgenoten, de confessionele tegenstanders van de openbare school (rechts). In het begin van de jaren zeventig waren de conservatieven als oppositiepartij nog niet tot stellingname in de schoolkwestie gedwongen. Toen de conservatieven in 1874 onder leiding van Heemskerk een zakenkabinet vormden, wilden zij zowel de voor- als de tegenstanders van de openbare school te vriend houden en namen zij als het ware een centrum-

positie in tussen liberalen en confessionelen. Volgens Kuyper was het conservatieve kabinet afhankelijk van 'de gunst of ongunst der partijen, die links en rechts van het kleine conciliante centrum haar gelederen opstelden'.¹¹ Heemskerk week bij de debatten over de Schoolwet inderdaad niet af van deze middenpositie en benadrukte nog eens dat 'het regt voor allen, volstrekte gelijkheid voor de belijders van alle godsdiensten [...], een van de plichten der Regering is om te handhaven, en daarom noch ter regter- noch ter linkerzijde af te wijken'.¹²

Op het moment dat de conservatieven zich meer in het 'midden' van het politiek krachtenveld bevonden, ontstond de behoefte om het verschil met zowel links als rechts op te helderen. Voor het conservatieve Kamerlid W.M. de Brauw was het belangrijkste onderscheid met de liberalen dat de conservatieven ervan uitgingen dat 'er een God is, die de wereld regeert en de lotgevallen der mensen en menscheid regelt'. Volgens hem waren de principes van de liberalen gebaseerd op 'het beginsel dat er niet is een God die het wereldbestuur voert, maar dat andere vaste misschien materiële oorzaken de natuur regelen'.¹³ Waarschijnlijk waren de liberalen zelf het met deze omschrijving niet eens. De Brauw benadrukte tevens het verschil met de antirevolutionairen:

Wij kunnen geen kerkelijke invloed in onzen Staat dulden. Indien ik de twee rigtingen zou karakteriseren, zou ik meenen dat de antirevolutionairen zijn conservatieven met zekere kerkelijke kleur, dus eene soort ultra-conservatieven, terwijl de conservatieven dusdanige kleur niet in hunnen standaard vertonen.¹⁴

Als alternatief voor 'links' en 'rechts' pleitte De Brauw voor 'eene groote tussenpartij' waarvan de leden 'in het belang van het vaderland aan de eene zijde het radicalisme en aan de andere zijde het ultra-conservatisme met al zijn treurigen nasleep afweerden'.¹⁵

De antirevolutionairen keerden zich tegen het idee van een niet-kerkelijke conservatieve middenpartij. Kuyper meende dat 'het strijdt met de waardigheid van staatslieden hen stuivertje te doen verwisselen tussen links en rechts op het Binnenhof'.¹⁶ Volgens Kuyper stonden de conservatieven te dicht bij de liberalen om echt een centrumrol te vervullen. De conservatieve partij was voor hem 'de rechterzijde van de partij der Revolutie' (ofwel de rechterzijde van de liberale partij).¹⁷ Vooral wanneer de Schoolwet op de agenda stond, leverden de antirevolutionairen kritiek op de conservatieven:

Wanneer er partij moet worden gekozen stemmen zij altijd met de mannen der linkerzijde. Ze lijden beiden aan dezelfde kwaal: Orthodoxophobie = vrees voor rechtzinnigheid.¹⁸

Kuyper maakte echter wel onderscheid tussen een linker- en een rechtervleugel binnen de conservatieve stroming. Volgens Kuyper was de rechterzijde van de conservatieven 'een nog niet tot zelfbewustzijn ontwaakt smal-

deel der Christelijk-nationale'. Tot dit gedeelte werden De Brauw, M.A.F.H. Hoffmann, C. van Foreest en E.L. Hardenbroek gerekend. De 'linkerzij' van de conservatieven was volgens Kuyper 'een inconsequente fractie der groote Liberalistische partij', waartoe W. Wintgens, W. van Goltstein, A. van Naamen, E.H. 's Jacob en G.C.J. van Reenen zouden behoren.¹⁹

Een linkse liberaal als Van Houten bekritiseerde het idee van een conservatieve centrumpartij ook. Hij meende dat 'men in de Kamer wel twee centra, maar niet één centrum' kon hebben en dat 'al dat spreken over eene centrum-partij' niets anders was dan 'eene poging om een bepaald persoon [hoogstwaarschijnlijk Thorbecke] buiten het bewind te houden'.²⁰ Een gematigde liberaal als Buys juichte echter het idee van een 'anti-clericale' centrum-partij, die de conservatieven en behoudende liberalen kon verenigen toe. Hij pleitte voor 'eene nieuwe partij, eene soort van centrum, dat goed geleid, misschien ook de meest nationale, en daarom ook de sterkste zou kunnen worden'.²¹ In de jaren 1874-1877 ebde bij de liberalen echter het enthousiasme voor een 'anti-clericale' centrumpartij weg. Ze vonden dat Heemskerk en zijn aanhangers in de Kamer niet genoeg afstand hadden genomen van de confessionelen.²² De tegenstelling tussen de confessionele partijen en de liberalen trad op de voorgrond en zorgde ervoor dat de confessionelen geleidelijk aan synoniem werden met 'rechterzijde' of 'rechts'. De liberalen werden in het begin van de jaren zeventig al beschouwd als de 'linkerzijde' en gedurende dit decennium kwam daar geen verandering in. De conservatieven maakten de meest ingrijpende verandering door. In 1871 werd de rechterzijde van de Tweede Kamer nog met de conservatieven geassocieerd,²³ maar door de politieke strijd rond de Schoolwet waren de conservatieve Kamerleden flink in aantal afgenomen en naar het midden gedrongen. Uiteindelijk verdwenen zij.

De linker- en de rechtervleugel bij de antirevolutionairen

De antirevolutionairen werden aan de rechterkant van het politieke spectrum ingedeeld, maar binnen deze stroming ontstond een scheidslijn tussen een linker- en een rechtervleugel die op andere politieke tegenstellingen dan de schoolstrijd gebaseerd was. Deze indeling maakte gebruik van 'gauche' en 'droite' om verwarring met het reguliere onderscheid tussen 'links' en 'rechts' te voorkomen. Deze terminologie ging terug op Isaac da Costa die in 1853 aan Groen van Prinsterer schreef:

Meer dan ooit wil ik in onze anti-revolutionaire rigting *la gauche* zich zien ontwikkelen.²⁴

De ontwikkeling van 'de gauche' omschreef hij als 'vooruitgang op historisch godsdienstigen bodem'. In dezelfde brief zei hij er niets van te begrijpen 'wanneer ik onzen Mackay, die anders wel degelijk in den grond tot mijne *gauche* behoort, hoor beweren: men moet breken met 1848'.²⁵ Hij

nam waarschijnlijk het Franse woord voor 'links' doordat de termen 'droite' en 'gauche' toen al veelvuldig in de Franse politiek werden gebruikt.²⁶ Da Costa verbond het begrip 'gauche' met 'vooruitgang' en '1848', waarmee de Grondwet van 1848 werd bedoeld. Hij was voorstander van de Grondwet van 1848 vanwege de rechtstreekse verkiezingen die 'de onzen' in de Kamer hadden gebracht en de Aprilbeweging van 1853 mogelijk hadden gemaakt.²⁷ Bovendien zag Da Costa in de Nederlandse geschiedenis een 'onveranderlijke lijn des bestuurs op democratisch (Oranje, kabeljauwsch, konings- en volksgezind) element' en hij meende dat 'juist vanuit het volk en niet de aristocratie [...] de *grootte* en *goede* bewegingen van 1566 af tot 1853 toe zijn uitgegaan'.²⁸ Da Costa zette zich ook af tegen de tegenstanders van rechtstreekse verkiezingen die hij 'het oude Behoud' noemde. In 1850 schreef hij dat hij

in 1848 in de rechtstreekse verkiezingen juist den weg zag, waardoor de stem van dat gedeelte des volks gehoord zou kunnen worden, dat zich door Christelijke mannen vertegenwoordigd wenscht. Het oude Behoud en de getrapte verkiezingen zouden ons daar niet gebracht hebben.²⁹

Na Da Costa werd het begrip 'gauche' lange tijd niet of nauwelijks gebruikt. In de jaren zeventig greep Kuyper terug op Da Costa en gaf hij een nieuwe betekenis aan het begrip. De aanleiding hiertoe was waarschijnlijk dat Kuyper nu beschikte over de brieven die Da Costa aan Groen had geschreven. Groen had deze in januari 1872 aan Kuyper gestuurd.³⁰ In februari 1873 gebruikte Kuyper in *De Standaard* voor het eerst het begrip 'gauche'. Hij schreef dat de toen voorgestelde kiesrechtuitbreiding 'in onze Kiesverenigingen een beslist overwicht zal geven aan de "gauche" (linkerzij) der antirevolutionaire partij, gelijk da Costa dit in zijn brieven met profetischen blik voorzien heeft'.³¹ Opmerkelijk is dat Kuyper hier 'de gauche' expliciet koppelde aan de linkerzij van de antirevolutionairen. Iemand die tot deze 'gauche' behoorde, was niet helemaal links in liberale zin, maar behoorde tot de democratische zijde van een stroming die in die periode 'rechts' werd genoemd. Kuyper stelde dat de linkerzijde van zijn partij een 'democratische toon' had en dat het een 'liberale fractie' binnen de antirevolutionairen was.³² In dit geval bedoelde hij met 'liberaal' iets anders dan de politieke stroming van de liberalen. In *De Standaard* van 13 december 1877 verklaarde hij dat men binnen zijn partij de schakeringen van reactionair, conservatief, liberaal, conciliant, radicaal of ultra-radicaal kon terugbrengen tot twee hoofdgroepen, die hij 'slechts om spraakverwarring' te voorkomen niet als conservatief en liberaal, maar als 'droite' en 'gauche' had aangeduid.³³ Tot de 'liberale fractie' rekende hij overigens ook Groen van Prinsterer, 'die eerst meer Conservatief van neiging, na '57 zeer beslist de liberale vaan heeft hooggehouden'.³⁴

Twee jaar later gaf Kuyper een meer inhoudelijk onderscheid tussen de linker- en rechterzijde van de antirevolutionairen. Hij meende dat iedere

politieke stroming een 'droite' en een 'gauche' had en dat men overal het verschil tussen meer autoritair en behoudend én meer democratisch en vooruitstrevend kon aantreffen:

Van den rechterkant namelijk zult ge mannen vinden, die oordelen dat het staatsgezag meer invloed behoort uit te oefenen op de maatschappij, en daartegenover aan den linkerkant even achtzame en even vroede mannen, die beamen: Neen, maar de maatschappij moet meer invloed uitoefenen op het staatsgezag.³⁵

Deze verdeling was volgens hem niet een 'absoluut verschil', zoals de kloof tussen de antirevolutionairen en de liberalen, maar een 'rekkelijk onderscheid'. Daarnaast onderkende hij dat zowel de 'droite' als de 'gauche' weleens in extremen konden ontaarden: 'Rechts politieke heeren, die voor niets dan gezag en geweld en politie nog oog hebben, en links demagogen, die er letterlijk maar om wringen om alle gezag ondersteboven te keeren.'³⁶

Kuyper gaf naast 'democratisch', 'liberaal' en 'strevend naar meer invloed van de maatschappij op het staatsgezag' nog een andere betekenis aan de linkerzijde van de antirevolutionairen. Zo meende hij dat 'de gauche' in de Constitutionele Monarchie meer de constitutie benadrukte en 'de droite' meer de monarchie.³⁷ Daarnaast verklaarde hij dat de linkerzijde 'meer nationaal en gereformeerd' was, tegenover 'de Duitsch-Lutherische tendenzen' van 'de rechterflank'.³⁸ Dit sloot aan bij het denkbeeld van Da Costa over 'de onveranderlijke lijn des bestuurs op democratisch element' in Nederland en de opvatting dat 'vanuit het volk en niet de aristocratie goede bewegingen van 1566 af tot 1853 toe' waren uitgegaan.³⁹ Al in 1873 verkondigde Kuyper dat 'de Calvinist te zeer in hart en nieren een man van vooruitgang'⁴⁰ was en dat 'door de natuur van het Calvinisme gedrongen, we de leus van vooruitgang niet kunnen laten varen'.⁴¹ Volgens hem kon men het 'Hollands leven nog het zuiverst en krachtigst' vinden 'bij onze kleine burgerij' en hij betreurde het duidelijk dat de kieswet juist hen uitsloot.⁴² 'Vooruitgang' en 'democratie' betekenden voor Da Costa en Kuyper dan ook de uitbreiding van het kiesrecht tot de aanhangers van 'de gauche' ofwel hun calvinistische, 'nationale' of 'gereformeerde' middenklasse.

Terwijl Kuyper de rechterzijde van de antirevolutionaire beweging bestempelde als 'droite', 'conservatief', 'Duitsch-Lutherisch' en 'royalistisch-constitutioneel', deden de politici van deze rechterzijde zelf nauwelijks een poging om het onderscheid tussen hen en de linkervleugel aan te geven. Over het algemeen waren zij niet geïnteresseerd in dit soort politieke plaatsaanduidingen. Het Kamerlid A. baron Schimmelpenninck van der Oye vond het zelfs verwerpelijk om een onderscheid te maken tussen een 'droite' en een 'gauche', omdat het louter een tweedeling in de antirevolutionaire beweging zou veroorzaken.⁴³ Hij sprak wel over de linkervleugel als 'vereerders van de democratie, den vierden stand'.⁴⁴ Enkele Kamerleden van de 'droite' verklaarden zich voorstanders van kieswethervormingen,

maar deden dat om het kiesrecht als wisselgeld voor de schoolkwestie te gebruiken.⁴⁵ Uit een artikel in *De Standaard* van Kuyper blijkt dat er, behalve over de kiesrechtkwestie, ook onenigheid tussen de linker- en rechtervleugel bestond over de koloniale, de financiële en de sociale politiek en dat deze kwesties daarom buiten het partijprogramma van de Antirevolutionaire Partij waren gehouden.⁴⁶

Personen buiten de antirevolutionaire partij identificeerden 'de droite' ook als een apart, conservatief en aristocratisch gedeelte van de antirevolutionaire stroming. Van Houten had het bijvoorbeeld over 'conservatieven met een christelijken mantel' en stelde hen tegenover 'die werkelijk Christelijke mannen die een open oor hebben voor hetgeen een eisch is van regtvaardigheid'.⁴⁷ De liberale politieke commentator Castoretpollux noemde hen 'het patricistische deel der anti-revolutionaire partij'.⁴⁸ Zijn collega Lavater jr. omschreef Schimmelpenninck van der Oye, die door Kuyper bij 'de droite' was ingedeeld, als 'een beslist partijman, met conservatieve neigingen'.⁴⁹

'De droite' en 'de gauche' verschilden in de manier waarop zij politiek bedreven. De linkervleugel introduceerde de massapolitiek in Nederland. De charismatische Kuyper betrok zijn achterban bij de politiek door middel van handtekeningenacties, het gebruik van de pers en de oprichting van een politieke partij met een verkiezingsprogramma. De rechtervleugel had nog de stijl van het Thorbecke-tijdperk: in de Tweede Kamer gedroegen de mannen van 'de droite' zich als individuen die in de eerste plaats door hun district in plaats van hun partij werden gekozen. Het was dan ook typerend dat 'de gauche' in Kuyper een sterke charismatische leider had, terwijl het 'de droite' in de jaren zeventig nog aan een leider ontbrak.

Bijna alle antirevolutionairen die in de jaren zeventig in de Kamer zaten, behoorden overigens tot de rechtervleugel. De scheidslijnen tussen 'droite' en 'gauche' lagen niet zozeer in de Tweede Kamer, maar grofweg tussen de Kamerleden en het merendeel van de achterban, de pers en de kiesverenigingen. 'De droite' hield zich in de Tweede Kamer bezig met 'hoogere politiek'. 'De gauche' was er voor het mobiliseren van de achterban tijdens verkiezingen. Kuyper toonde in *De Standaard* zijn onvrede met deze situatie. Tijdens de verkiezingscampagne van 1879 schreef Kuyper dat 'de heeren van de droite zelf staande houden, dat er enkel heeren van de rechterflank zitten en er stelselmatig op uit zijn, om zelfs elke candidatuur van een linkervleugelman tegen te houden'.⁵⁰

'De droite' en 'de gauche' hadden elkaar nodig om de strijd aan te gaan tegen de Schoolwetten van 1857 en 1878. Aan het einde van de jaren zeventig merkte Kuyper op: 'dat droite en gauche tot dusver nog uitnemend saâmlieden, is dan ook daaruit te verklaren, dat de mannen van de rechterzijde zich op onderwijsterrein met ons tegen het Staatsmonopolie keren'.⁵¹ Kuyper voorzag pas een scheiding tussen de linker- en de rechterzijde, als 'de Staatstyrannie verdreven' en het gedachtegoed van de antirevolutionairen meer gevormd zou zijn.⁵²

De verschillende stromingen bij de liberalen

Bij de antirevolutionairen werd het onderscheid tussen 'gauche' en 'droite' meer benadrukt, maar de interne verschillen bij de liberalen werden ook groter. Het progressieve gedeelte van de liberalen nam in aanhang toe en werd radicaler. Tegelijkertijd werd het behoudende gedeelte versterkt door dat conservatieve voorstanders van het openbaar onderwijs, ofwel de 'Schoolwet-liberalen', in de schoolstrijd hun toevlucht zochten bij de liberalen. In het midden van de jaren zeventig kon de leider van de liberale Kamerclub Johannes Kappeyne van de Coppello de eenheid binnen zijn fractie bewaren, doordat de liberalen zich verenigden in de strijd voor een nieuwe Schoolwet. Nadat die in 1878 onder zijn leiding was aangenomen, viel de liberale Kamerclub na een hevige ruzie binnen het kabinet Kappeyne van de Coppello (1877-1879) uit elkaar.

De liberale partij was in de jaren 1870 een club van uitersten geworden. Sommige liberalen waren voorstander van het algemeen stemrecht, terwijl meer behoudende liberalen geen enkele censusverlaging wensten. Mede door de opname van de 'Schoolwet-liberalen' verschilde de rechtervleugel van de liberale partij nauwelijks meer van de conservatieven. Volgens Van Koetsveld, die in het begin van de twintigste eeuw een historisch overzicht van de Nederlandse partijen maakte, bestond de liberale partij aan het eind van de jaren zeventig uit drie groeperingen: 'als rechtervleugel de oude garde der Thorbeckianen, als centrum Kappeyne-Fransen van de Putte en hun volgelingen, als uiterste linkerzijde de meest Radicaal getinten, in de Kamer vooral vertegenwoordigd door Van Houten'.⁵³ Het liberale weekblad *Uilenspiegel* typeerde Van Houten als de 'uiterste linkerzijde'.⁵⁴

In tegenstelling tot de antirevolutionairen gebruikten de liberalen termen als linker- of rechtervleugel weinig. Daarvoor in de plaats hadden de progressieve liberalen bijnamen zoals het neutrale 'actief-liberaal', 'geavanceerd-liberaal' of 'jong-liberaal' en het minder positief bedoelde 'Radicaal' of 'Katheder-Socialist'. De liberalen van de rechtervleugel werd in positieve of neutrale zin beschouwd als 'gematigde liberalen' of 'Thorbeckianen', maar zij werden ook wel eens 'liberalen van gisteren', 'achterlijke liberalen' of 'oud-liberalen' genoemd. De veelheid aan termen toont misschien wel dat de linker- en de rechtervleugel geen duidelijk begrensde facties waren; de grenzen waren reukelijk en continu in beweging.

Een enkele keer werd wel het woord 'linkerzijde' gebruikt. In een artikel meende de progressieve liberaal Straatman dat de Nederlandse politiek bestond uit twee verschillende soorten liberalisme. Over het 'liberalisme' van Kuiper schreef hij

dat de vaan van het liberalisme, door hem ontplooid, die van het christelijk liberalisme is, welk bijvoegelijk naamwoord eene diepe kloof graaft tusschen zijne richting en die der radikale linkerzijde. [...] Hij is voor de vrijheid, maar geheel anders dan het aktief

Liberaal politiek der uiterste linkerzijde.

De heer Van H-t-n. — Gij zult het wel met mij eens zijn, geachte kiezers van Nederland, dat de eensgezindheid onder de liberale partij reeds veel te lang geduurd heeft, en dat het tijd wordt den boel weêr onderstboven te gooien... Welnu, laten wij dan om dit doel te bereiken, het Ministerie uit alle macht bestrijden!

De liberaal Samuel van Houten als linkse radicaal. (*Uilenspiegel*, 15 maart 1879, 99 / KB Den Haag.)

radikalisme. En vraagt hij hem, wat hem dan toch zoo ver van die linkerzijde verwijderd, dat [...] alle samenwerking met haar onmogelijk is dan is zijn antwoord: Wij stellen tot voorwaarde het geloof.⁵⁵

Het is mogelijk dat Straatman hier uitging van twee linkerzijden in de Nederlandse politiek. Een linkerzijde aan de linkerkant (bij de liberalen) en een linkerzijde aan de rechterkant (bij de antirevolutionairen). Een andere progressieve liberaal, J.D. Veegens, maakte ook een toespeling op een links-rechts verdeling binnen de liberalen. Na de verkiezingen van 1877 schreef hij over de verhoudingen binnen de liberale partij:

Zij heeft door de opneming van conservatieve elementen zeer geleden. De zucht om tegenover de ultramontaansch-conservatieve combinatie het veld te houden, heeft de keuze der kandidaten voor de liberale partij al te ver naar rechts verplaatst.⁵⁶

Hieraan voegde hij toe:

De middelmannen zouden bij de tegenwoordige samenstelling der kamer de pas aangeven, en deze zou te langzaam zijn om het grootste deel der liberale partij in en buiten de kamer tevreden te houden.⁵⁷

Veegens zag de 'conservatieve elementen' ofwel 'de middelmannen' als personen die rechtser waren dan 'het grootste deel der liberale partij'. Het is niet geheel duidelijk of Veegens hier met 'rechts' de 'ultramontaansch-conservatieve combinatie' bedoelde, of dat hij 'rechts' gelijkstelde met de rechterzijde van de liberale partij.

Behalve dan in de schoolstrijd waren de 'actief-liberalen' het op veel punten eens met 'de gauche' van de antirevolutionairen, ook al verschilde de christelijke basis van het gedachtegoed van 'de gauche' sterk van de seculiere uitgangspunten van de 'actief-liberalen'. Er waren wel pogingen geweest tot samenwerking tussen de vooruitstrevende liberalen en 'de gauche' van de antirevolutionairen. Een goed voorbeeld hiervan was het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV), waarvan aanvankelijk zowel liberale als orthodox-protestantse arbeiders lid waren. Toen de schoolstrijd bij de verkiezingen van 1875 hoog op de agenda stond, werd het ANWV gedwongen om stelling te nemen. Het ANWV koos de kant van de voorstanders van de openbare school, waardoor de orthodox-protestantse verenigingen zich in 1876 afscheidden.⁵⁸ In de Tweede Kamer zijn ook enige pogingen tot toenadering tussen de 'geavanceerden' en 'de gauche' ondernomen. Van Houten pleitte in 1873 voor een 'toenadering aan de andere zijde' tussen 'de liberalen tot welke ik behoer, en de partij die in 1837 en volgende jaren begonnen is zich van de Hervormde Kerk af te scheiden'. Hij meende dat wanneer de 'Standaard-partij' overeen zou komen met 'de eischen van het liberalisme' er 'eene samenwerking dier rigtingen in den lande' (buiten de Tweede Kamer) viel te verwachten.⁵⁹

De 'Standaard-partij' had tot de komst van Kuiper in 1874 geen vertegenwoordiger in de Tweede Kamer. Conservatieve antirevolutionairen wezen de pleidooien voor samenwerking van Van Houten stevast af. Toen Kuiper in de Tweede Kamer kwam, maakte hij echter een gebaar van toenadering tot de 'actieve liberalen'. In een van zijn eerste redevoeringen in de Kamer zei Kuiper dat het wetsvoorstel van Van Houten over het beperken van kinderarbeid tijdelijk 'eene noodbrug' legde 'tusschen de anti-revolutionaire partij en de actieve liberalen, waarlangs eene communicatie' kon worden geopend. Wel meende Kuiper dat 'eene vaste brug over die kloof die ons scheidt' nooit gelegd kon worden.⁶⁰

In de daaropvolgende jaren verheugde de schoolstrijd, waardoor een toenadering tussen de 'actief-liberalen' en 'de gauche' moeilijker werd. De onmogelijkheid van samenwerking tussen beide linkerzijden leidde vooral bij de 'radikale linkerzijde' tot frustraties. Zij gaf de 'kerkelijke partijen' de schuld van deze situatie. Veegens klaagde bijvoorbeeld dat er 'door het clericalisme' geen sprake kon zijn van een 'gezonde strijd tussen behoud en vooruitgang'.⁶¹ De progressieve liberalen betreurden het dat de schoolstrijd de partij-indeling zo sterk beïnvloedde. Zij hielden de 'clericalen' hiervoor verantwoordelijk, omdat zij de politieke strijd rond de Schoolwet aangewakkerd zouden hebben.⁶²

Pas met het voltooiën van de Grondwetsherziening in 1887 en de steun van enkele liberalen voor de Schoolwet van 1889 nam de spanning tussen voor- en tegenstanders van het openbaar onderwijs af. In het volgende artikel komt aan de orde dat de progressieve liberalen en 'de gauche' van Kuiper in 1894 samenwerkten als voorstanders van de Kieswet van Tak van Poortvliet. De belangrijkste kwestie was toen niet de schoolstrijd, maar de uitbreiding van het stemrecht en op dat laatste punt konden 'de gauche' en de 'actief-liberalen' elkaar vinden. Tot 1887 stond de schoolkwestie echter iedere vorm van samenwerking in de weg.

Conclusie

In de jaren 1870 werd het gebruikelijk de politiek met symbolische begrippen als 'links' en 'rechts' in te delen. Bovendien ontwikkelden zich verschillende manieren om een onderscheid tussen 'links' en 'rechts' te maken. De belangrijkste scheidslijn werd bepaald door de schoolstrijd waarin de liberalen 'links', de antirevolutionairen en de katholieken 'rechts' en de conservatieven voornamelijk 'midden' werden genoemd. Dwars door dit onderscheid heen bestonden er verschillen over het kiesstelsel of de sociale kwestie. Deze kwesties bepaalden niet de scheidslijnen tussen de politieke partijen, maar eerder de verschillen tussen 'vooruitstrevend' en 'behoudend' binnen deze partijen. Dit onderscheid uitte zich het duidelijkst bij de antirevolutionairen, waar men openlijk sprak over een 'gauche' en een 'droite' of een 'linkerzijde' tegenover een 'rechterzijde'. Er bestond ook een groot verschil tussen vooruitstrevende en behoudende liberalen, maar

de grenzen tussen deze stromingen waren minder duidelijk afgebakend. De vooruitstrevende stromingen onder zowel de antirevolutionairen als de liberalen waren overigens veel meer geneigd begrippen als 'links' of 'rechts' te gebruiken. De linkervleugels waren in de jaren zeventig de gangmakers van het politieke debat, zowel in de Kamer als onder de bevolking. De meer behoudende liberalen en antirevolutionairen waren gehecht aan de stijl van het Thorbecke-tijdperk, waarin de mening van de individuele volksvertegenwoordiger belangrijker was dan het standpunt van de fractie of partij. Zij wilden daarom de politiek niet in groepen indelen en deze groepen een symbolische plaatsaanduiding als 'links' of 'rechts' geven.

Het gebruik van een links-rechts indeling was niet een neutrale weergave van de politiek, maar een politiek instrument op zichzelf. Met het benoemen van 'links', 'rechts', 'gauche' of 'droite' werd gepoogd de ordening van het politiek krachtenveld te beïnvloeden. Vooral bij Kuyper speelde dit een rol. Hij wilde zijn achterban van 'kleine luyden' mobiliseren. Een van de manieren daarvoor was het creëren van een principieel onderscheid tussen 'links' en 'rechts' op het niet-materieel thema van de schoolstrijd. Tegelijkertijd schiep hij ruimte voor interne meningsverschillen in andere politieke kwesties (zoals het kiesrecht) door deze verschillen te koppelen aan een 'gauche-droite' indeling, zodat het verschil tussen een linker- en rechtervleugel wel werd erkend, maar ondergeschikt bleef aan de links-rechts indeling van de schoolstrijd.

De begrippen 'links' en 'rechts' waren in de jaren 1870 zo sterk in opkomst doordat principiële verschillen in plaats van persoonlijke verhoudingen de Nederlandse politiek steeds meer gingen beheersen. Politieke vraagstukken als de schoolstrijd, het kiesrecht en, in mindere mate, de sociale kwestie konden meer geestdrift bij politici en de bevolking wekken dan bijvoorbeeld de koloniale kwestie. Bovendien werd de bevolking door middel van de opkomende pers en de vorming van maatschappelijke organisaties meer bij de politiek betrokken. Hierdoor was de Nederlandse politiek niet meer louter een zaak van gekozen individuen in de Tweede Kamer, maar een maatschappelijk proces, waarin verschillende bevolkingsgroepen participeerden. De politiek werd meer groepsgebonden bedreven, waardoor het ook zinvoller was om collectieve begrippen met een symbolische waarde als 'links', 'rechts', 'midden', 'gauche' en 'droite' te gaan gebruiken.

Drs. J. Bloem, Edisonstraat 79a, 2561 BC Den Haag.

Noten

- 1 J.P.P. van Zuijlen van Nyevelt in: *Handelingen Tweede Kamer* 25-9-1871, 25.
- 2 J.T. Buys, 'De conservatieve partij' in: Idem, *Studiën over staatkunde en staatsrecht* I (Arnhem 1894) 317-349, aldaar 335.
- 3 J.H.L. Haffmans in: *Handelingen Tweede Kamer* 25-4-1871, 532.
- 4 G. Groen van Prinsterer, 'Bij de stembus II' in: Idem, *De zelfstandigheid herwonnen of parlementair cijfer en zedelijke volkskracht* (Amsterdam 1869) 14.
- 5 A. Kuyper in: *De Standaard* 14-1-1874.
- 6 J.D. Veegens, 'Het laatste bedrijf', *Vragen des Tijds* (1877) I, 61-76, aldaar 71.
- 7 Marcel Gauchet, 'La droite et la gauche' in: Pierre Nora ed., *Les lieux de mémoire* III, 1 (Parijs 1992) 395-467, aldaar 398 ; I. Lipschits, *Links en rechts in de politiek* (Meppel 1969) 12.
- 8 Gauchet, 'La droite et la gauche', 410, 455 en 459; G. Ubbink, 'Schets van de begrippen links en rechts in de politiek', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 14 nr. 2 (december 1968/ januari 1969) 36-42, aldaar 36.
- 9 S. Dudink, *Deugzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997) 3.
- 10 W.H. de Beaufort, 'Dertig jaren uit onze geschiedenis' in: Idem, *Nieuwe geschiedkundige opstellen* II (Amsterdam 1911) 65-66; A. Kuyper, 'Ons Program' (2e druk; Amsterdam 1880) 13, 16, 120 en 121; A. van der Laar, *De liberale partij in Nederland, in haar wezen en beginselen, in haar strekking en doel, als antwoord op de vraag: Mag een Katholiek bij die partij zich aansluiten?* (Den Bosch 1872) 17, 21, 22 en 218.
- 11 Kuyper, 'Het geformeerde kabinet', *De Standaard* 2-9-1874.
- 12 J. Heemskerk Azn. in: *Handelingen Tweede Kamer* 24-11-1874, 283.
- 13 Kuyper, in: *De Standaard* 18-11-1873, 308.
- 14 Ibidem, 308.
- 15 Ibidem, 309.
- 16 Kuyper in: *De Standaard*, 29-5-1873.
- 17 Kuyper in: *De Standaard*, 8-4-1874.
- 18 Kuyper in: *De Standaard*, 4-7-1874.
- 19 Kuyper, 'De Stembus in het district Amersfoort', *De Standaard* 20-6-1874.
- 20 S. van Houten in: *Handelingen Tweede Kamer* 23-9-1879, 48.
- 21 J.T. Buys, 'Stormschade' in: Idem, *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, 566.
- 22 J.J. Huizinga, *J. Heemskerk Azn. (1818-1897). Conservatief zonder partij* (Harlingen 1973) 151.
- 23 C.J.A. Heydenrijk in: *Handelingen Tweede Kamer* 27-4-1871, 562.
- 24 Isaac da Costa aan G. Groen van Prinsterer, 4-7-1853 in: *Brieven van Mr. Isaac da Costa. Medegedeeld door Groen van Prinsterer* II (Amsterdam 1872-1876) 132.
- 25 Ibidem, 133.
- 26 Gauchet, 'La droite et la gauche', 409-410; Ubbink, 'De begrippen links en rechts', 36.
- 27 Da Costa aan Groen, 4-7-1853, 133.
- 28 Ibidem, 134.
- 29 Da Costa aan Groen, 13-9-1850, 12.
- 30 G. Groen van Prinsterer aan A. Kuyper, 2-1-1872, in: *Briefwisseling van Mr. G. Groen van Prinsterer met dr. A. Kuyper 1864-1876* (Kampen 1937) 172.
- 31 Kuyper in: *De Standaard* 26-2-1873.
- 32 Kuyper in: *De Standaard* 19-3-1877.
- 33 Kuyper, 'Gelijk. Ook eigen?', *De Standaard* 30-12-1877.
- 34 Kuyper, 'Gelijk. Ook eigen?'.
- 35 Kuyper, "Droite" en "Gauche", *De Standaard* 28-5-1879 en 30-5-1879.
- 36 Kuyper, "Droite" en "Gauche".
- 37 Kuyper, 'Aan de kiezers IV', *De Standaard* 8-5-1877.
- 38 A. Kuyper aan W.A. Baron Schimmelpenninck van der Oye, 13-12-1877, Kuyperarchief, nr. 1165A, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme, Vrije Universiteit.

- 39 Da Costa aan Groen, 4-7-1853, 134.
- 40 Kuyper in: *De Standaard* 21-11-1873.
- 41 Kuyper in: *De Standaard* 14-11-1873.
- 42 Kuyper, 'De Censuwet', *De Standaard* 20-2-1873.
- 43 Kuyper, 'Gelijk. Ook eigen?'
- 44 R. Kuiper, *Herenmijterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging 1871-1894* (Leiden 1994) 37.
- 45 Ibidem, 56.
- 46 Kuyper, '“Droite” en “Gauche”'.
- 47 Van Houten in: *Handelingen Tweede Kamer* 29-11-1869, 370.
- 48 Castoretpollux, *In de Tweede Kamer. Portretten* (Sneek 1881) 4.
- 49 Lavater, *Politieke photographiën* (Sneek 1879) 104.
- 50 Ibidem.
- 51 Ibidem.
- 52 Ibidem.
- 53 C.E. van Koetsveld, *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen* (Rotterdam 1904) 415.
- 54 Illustratie: 'Liberale politiek der uiterste linkerzijde', *Uilenspiegel. Humorisch-satyrisch weekblad* 10 nr. 25 (1879) 99.
- 55 J.W. Straatman, 'Het Calvinisme als politieke partijleus', *Vragen des Tijds* (1875) II, 219-296, aldaar 241.
- 56 J.D. Veegens, 'De Stand der partijen', *Vragen des Tijds* (1877) II, 193-205, aldaar 196-197.
- 57 Veegens, 'De Stand der partijen', 204.
- 58 Rico op den Camp, 'God, vaderland en broederband. Nationaal besef, vereniging en schoolstrijd in het ANWV' in: H. te Velde en H. Verhage ed., *De eenheid en delen. Zuikvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996) 85-97, aldaar 88, 93-94.
- 59 Van Houten in: *Handelingen Tweede Kamer* 23-9-1873, 54.
- 60 A. Kuyper in: *Handelingen Tweede Kamer* 29-4-1874, 1336-1337.
- 61 J.D. Veegens, 'Bezuiden de Maas', *Vragen des Tijds* (1877) I, 121-131, aldaar 121.
- 62 Veegens, 'Het laatste bedrijf', 71.